

УДК 340.12:347.9

Ю. Меліхова, асистент кафедри культурології Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»

Суд і суддя в історичній реальності (від Київської Русі до сьогодення)

У процесі становлення правової держави в умовах трансформації сучасного українського суспільства простежується очевидна залежність рівня ефективності правосуддя від ступеня залученості особистості судді до соціокультурної динаміки, в якій поступово виникають тенденції переходу від гносеологічного розуміння права до аксіологічного. Ідеться про необхідність глибокого переосмислення, обґрунтування та формування нової концепції особистості судді. Успішне вирішення цієї проблеми багато в чому буде залежати від наукового аналізу і вивчення діяльності вітчизняних суддів на різних етапах суспільно-історичного розвитку, особливостей їх світогляду, векторності соціально-психологічних настанов (цінностей, ціннісних орієнтацій, переконань) та особистісного професійного потенціалу (певної сукупності особистісних параметрів: знань, умінь, навичок, здібностей, культури етичного і юридичного мислення), що дає змогу глибше зрозуміти специфіку, самобутність української традиції судочинства і забезпечити наступність її розвитку. Адже вирішити проблеми сучасного судочинства і «вилікувати» його «хвороби» неможливо без вивчення їх коріння, тобто аналізу історичного розвитку й становлення професії судді.

Вивченням даної проблематики плідно займалися такі історики права, як М. Василенко, М. Владимирський-Буданов, М. Дювернуа, О. Лазаревський, Д. Міллер, А. Пашук, М. Слабченко, М. Чельцов-Бебутов, С. Юшков та ін. Однак питанням, які стосуються особистісних характеристик та якостей суддів, у історії вітчизняної судової практики приділяється недостатньо уваги. Тому це дослідження є спробою повернути інтерес до цієї проблематики. Його теоретичною основою є науковий підхід М. Вебера, сутність якого полягає в тому, що є два способи існування в суддівській професії: жити «для професії» та «за рахунок професії»¹. Таким чином, деякі особи, що здійснювали судо-

¹ Вебер М. Избранные произведения : пер. с нем. / М. Вебер. – М., 1990. – С. 648, 653–656.

чинство, були «суддями за покликанням», інші — «суддями за дорученням» та «суддями за сумісництвом»¹. Послугуючись цією теорією, спробуємо проаналізувати соціально-психологічний портрет українського судді в історії судової практики.

Початковий етап формування вітчизняної традиції судочинства охоплює період Київської Русі, Галицько-Волинського князівства, Литовського князівства, Речі Посполитої та Запорозької Січі. Так, уперше в давньоруській історії слово «суд» згадується у Статуті князя Володимира Святославича «Про десятини і людей церковних»². На думку П. Толочко, С. Юшкова, О. Чистякова та ін.³, у Київській Русі періоду раннього феодалізму (882 — поч. XII ст.) суд не був відокремлений від князівської адміністрації і не мав статусу особливого державного органу. У ролі найвищого судді виступав князь, що особисто брав участь у судочинстві. Про князів дослідники права говорять багато⁴, хоча їх оцінки є досить суперечливими. Це зумовлено тим, що кожний окремий князь як особистість «хворів» суперечностями доби, в яку жив і діяв, а тому ніс у собі «...її велич і висоту, вади і обмеженість»⁵.

Судити особисто було правом князя, виявом його волі, а не обов'язком⁶. Тому нерідко він делегував своє право тиунам, які діяли від його імені⁷.

Судочинством у волостях і погостах займалися представники місцевих князівських адміністрацій — волостелі й посадники⁸, які були

¹ Вебер М. Избранные произведения : пер. с нем. / М. Вебер. – М., 1990. – С. 652, 653.

² Див.: Пашук А. Й. Суд і судочинство на Лівобережній Україні в XVII–XVIII столітті (1648–1762) / А. Й. Пашук. – Львів, 1967. – С. 6.

³ Див.: Українське державотворення. Словник-довідник / за ред. О. М. Мироненко. – К., 1997. – С. 157; Юшков С. В. Общественно-политический строй и право Киевского государства / С. В. Юшков. – М., 1949. – С. 125; Чистяков О. И. Российское законодательство X–XX веков : в девяти томах. Т. 1 : Законодательство Древней Руси / О. И. Чистяков. – М., 1988. – С. 17–18.

⁴ Див.: Юшков С. В. Общественно-политический строй и право Киевского государства / С. В. Юшков. – М., 1949. – С. 13, 97, 336, 337; Українське державотворення. Словник-довідник / за ред. О. М. Мироненко. – К., 1997. – С. 156, 209, 210; Сорокин П. А. Человек. Цивилизация. Общество : пер. с англ. / П. А. Сорокин. – М., 1992. – С. 213, 228.

⁵ Див.: Костомаров М. І. Галерея портретів: Біографічні нариси / М. І. Костомаров. – К., 1993. – С. 52.

⁶ Див.: Дювернуа Л. Н. Источники права и суд в древней России: Опыт по истории русского гражданского права / Л. Н. Дювернуа. – СПб., 2004. – С. 177.

⁷ Див.: Сорокин П. А. Человек. Цивилизация. Общество : пер. с англ. / П. А. Сорокин. – М., 1992. – С. 221, 235; Юшков С. В. Общественно-политический строй и право Киевского государства / С. В. Юшков. – М., 1949. – С. 368–370.

⁸ Див.: Юшков С. В. Общественно-политический строй и право Киевского государства / С. В. Юшков. – М., 1949. – С. 371, 372.

суддями за дорученням та за сумісництвом, а не професіоналами¹. Головним обов'язком для більшості з них був захист інтересів князя. Це було стрижнем їх правосвідомості й основним вектором спрямування соціально-психологічних настанов. Вони були представниками так званої князівсько-дружинної субкультури. У цьому соціальному просторі домінувало силове мислення, де основну шкалу цінностей складав непорушний авторитет фізичної сили, а механізми саморегуляції не були чітко вираженими, і соціальне визнання в основному залежало від фізичних здібностей. Звідси право (захищений інтерес, а не загнуждана воля) нерідко асоціювалося з силою, а сила ототожнювалася з правом. Це суттєво звужувало горизонти правосвідомості виконавця судових функцій, яка відбивала характерні для ранньофеодальної системи класові уявлення про цінності.

До того ж активність сторін у судовому процесі зумовлювала пасивність судді, який не досліджував доказів, зважаючи їх внутрішню силу, не обґрунтовував вирок². Тому в умовах, коли зізнання здобувалося не переконанням, а страхом та тортурами, взагалі складно вести мову про внутрішнє переконання судді Київської Русі. Не доводиться говорити і про належний рівень особистісного професійного потенціалу.

Виконавці судових функцій Галицько-Волинського князівства мали дуже схожі риси і типи поведінки із суддями Київської Русі. Передусім вони теж були суддями за дорученням і сумісництвом, оскільки суд Галицько-Волинського князівства, як і суд Київської Русі, не був відокремлений від князівської адміністрації³.

Організація і функціонування судової системи в українських землях, які в XIV ст. належали Литовському князівству, були теж подібними до судочинства Київської Русі⁴. Та наприкінці XV ст. судова

¹ Див.: Вебер М. Избранные произведения : пер. с нем. / М. Вебер. – М., 1990. – С. 652, 653.

² Див.: Гончаренко В. Д. Історія держави і права України. Академічний курс. Т. 1 / В. Д. Гончаренко, А. Й. Рогожин, В. О. Рум'янцев, М. М. Страхом та ін. – К., 2000. – С. 87.

³ Див.: Гончаренко В. Д. Історія держави і права України. Академічний курс. Т. 1 / В. Д. Гончаренко, А. Й. Рогожин, В. О. Рум'янцев, М. М. Страхом та ін. – К., 2000. – С. 119; Миллер Д. П. Очерки из истории и юридического быта старой Малороссии. Суды земские, городские и подкоморские в XVIII веке / Д. П. Миллер // Антологія української юридичної думки : в 6 т. / редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова) та ін. – Т 3 : Історія держави та права України: козацько-гетьманська доба – К., 2003. – С. 88.

⁴ Див.: Откуда пошел русский суд. От Устава князя Владимира Святославовича до полного собрания законов Российской империи // Рос. юстиция. – 2003. – № 31. – С. 126; Леонтович Ф. І. Руська Правда і Литовський Статут / Ф. І. Леонтович // Антологія української юридичної думки : в 6 т. / редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова) та ін. – Т. 2 : Історія держави і права України: Руська Правда. – К., 2002. – С. 179.

влада великого князя значною мірою обмежилася постійно діючим органом «Панами-Радами», до складу якого входили найвпливовіші особи князівства: маршалок, канцлер, підскарбій, гетьман, воєвода та інші. Крім того, мешканці міст з Магдебурзьким правом почали обирати магістрат — адміністративний і судовий орган самоврядування, який складався з двох колегій — міської ради і лави. У міській раді суддями виступали бурмістри й радці («райці»), а в лаві — лавник із війтами. Норми Магдебурзького права детально регулювали те, хто може бути обраним до складу ради, а також термін повноважень членів міського самоврядування, для яких установлювався віковий ценз — від 25 до 90 років. Обов'язковою умовою для кандидатів до ради було володіння нерухомим майном у місті — «осілість»¹. Носії судових функцій Литовського князівства, як правило, були заможними міщанами, а от якими моральними якостями вони володіли, було справою другорядною.

З 1569 р. в українських землях було запроваджено польську судову систему, яка ґрунтувалася на залежності суду від адміністрації та становому принципі побудови судової системи². Тепер у кожному повіті Речі Посполитої існувало три судові установи: земські, гродські й підкоморські. Судили в них посадові особи місцевої адміністрації — воєводи, старости, а також земські судді й підсудки. Їх обирали із «віри годних» законнонароджених, освічених шляхтичів-християн, які повинні були «знати права», мати середній достаток, бути справедливими, правдивими, принциповими, не корисливими³. Втім ці вимоги здебільшого залишалися побажаннями. Як правило, судову владу отримували заможні міщани, а рівень морального розвитку часто не враховувався⁴. Серед суддів цього періоду були різні люди: такі, що усвідомлювали свій моральний і професійний обов'язок і виконували покладені на них функції, докладаючи великих душевних зусиль, а були і такі, для

¹ Див.: Гончаренко В. Д. Історія держави і права України. Академічний курс. Т. 1 / В. Д. Гончаренко, А. Й. Рогожин, В. О. Рум'янцев, М. М. Страхов та ін. – К., 2000. – С. 160, 170; Откуда пошел русский суд. От Устава князя Владимира Святославовича до полного собрания законов Российской империи // Рос. юстиция. – 2003. – № 31. – С. 115.

² Див.: Гончаренко В. Д. Історія держави і права України. Академічний курс. Т. 1 / В. Д. Гончаренко, А. Й. Рогожин, В. О. Рум'янцев, М. М. Страхов та ін. – К., 2000. – С. 181.

³ Див.: Леонтович Ф. І. Руська Правда і Литовський Статут / Ф. І. Леонтович // Антологія української юридичної думки : в 6 т. / редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова) та ін. – Т. 2 : Історія держави і права України: Руська Правда. – К., 2002. – С. 182.

⁴ Див.: Гончаренко В. Д. Історія держави і права України. Академічний курс. Т. 1 / В. Д. Гончаренко, А. Й. Рогожин, В. О. Рум'янцев, М. М. Страхов та ін. – К., 2000. – С. 170–172.

яких ці повноваження були лише джерелом прибутку. Крім того, на початку XVII ст. серед судових осіб майже не залишається представників української знаті. Політично свідома українська еліта поступово зникає, зливаючись із польськими панівними станами, приєднуючись до їх культури. Отже, українську правову культуру того періоду репрезентувала в основному дрібна шляхта, яка мало впливала на судочинство Речі Посполитої¹.

Своєрідна судова система існувала на Запоріжжі. Вона була поза межами польсько-литовського законодавства. Вважається, що суд запорозьких козаків не був відокремлений від кошової і паланкової адміністрації². Однак, на думку науковців Інституту держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, у козакому самоврядуванні можна спостерігати наявність демократичних елементів класичного розподілу влади: законодавча — загальна рада, виконавча — гетьман, судова — військовий суддя³. Відтак з'явилася посада військового судді, який обирався Військовою Радою на один рік і мав бути людиною компетентною у праві, чесною, освіченою, гідною, заслуженою, непідозрілою, совісною, постійною у словах і справах. Військовий суддя присягався розглядати справи неупереджено, без тяганини, керуватися законами, а у тих випадках, коли «право мовчало», тобто не регулювало конкретних відносин, — совістю і прецедентом. Слід підкреслити як безперечний факт рівень досить високого особистісного професійного потенціалу багатьох військових суддів, які були освіченими людьми, добре знали козацьке право, володіли багатьма мовами, риторикою тощо. Та все ж вектор їх соціально-психологічних настанов часто визначався тим, що більшість із них за покликанням були фаховими воїнами, а вже потім суддями.

Період з кінця XVII до початку XX ст. позначився становленням та розвитком професії судді. У результаті судової реформи 1760–1763 рр. відбулося відмежування судових функцій від адміністративних⁴ і формування нової системи загальних судів — земських, городських та підкоморських.

¹ Откуда пошел русский суд. От Устава князя Владимира Святославовича до полного собрания законов Российской империи // Рос. юстиция. – 2003. – № 31. – С. 151–153.

² Див.: Гончаренко В. Д. Історія держави і права України. Академічний курс. Т. 1 / В. Д. Гончаренко, А. Й. Рогожин, В. О. Рум'янцев, М. М. Страхов та ін. – К., 2000. – С. 177, 178.

³ Історія держави і права України : навч. посіб. / О. О. Шевченко, В. О. Самохвалов, М. О. Шевченко, В. П. Капелюшний. – К., 1996. – С. 97–102.

⁴ Див.: Москвич Л. М. Статус суддів: теоретичний та порівняльно-правовий аналіз : монографія / Л. М. Москвич. – Білозерка, 2004. – С. 105.

Апеляційною інстанцією для них став Генеральний військовий суд. Суддів новоутворених судів обирають¹ і до них висуваються конкретні кваліфікаційні (майновий, віковий і освітній цензи), моральні та професійні вимоги. Так, претендент на посаду судді мав бути чесним, компетентним, освіченим, заслуженим, сумлінним, народженим у законному шлюбі, принциповим, мудрим, поміркованим, «...мати любов і мужність»². Хоча слід зазначити, що й до цього в Універсалі наказного гетьмана Полуботка 1722 р. вже йшлося про певні загальні правила щодо здійснення судьями своїх обов'язків, зокрема, судити «...як того вимагає закон і необхідність», по совісті, неупереджено, без вимагань, не «...п'яним, а тверезим розумом». Крім того, деякі моральні й професійні вимоги до суддівської діяльності встановлювала й Інструкція гетьмана Д. Апостола судам 1730 р., а саме: суддя, крім «природної доброти», мав був совісним, розумним, освіченим, добре знати право, щоб «...не тільки за посадою, а й за справами його можна було вважати за суддю»³.

Обрані судді присягалися сумлінно виконувати свої обов'язки, що визначалися законами і практикою, судити без гніву, ненависті, милості, приязні, страху. Свої рішення виносити, дотримуючись закону, без тяганини, відповідно до доказів, обставин. Суддя не міг розглядати справу, де сам виступав стороною, а також справу сторін, які йому підпорядковувалися⁴.

Судді повинні були розв'язувати справи без будь-якої тяганини, у порядку їх надходження, крім особливо важливих випадків. Не прибути до суду і цим затягти вирішення справи вони могли лише з поважної причини, наприклад, у випадку хвороби, чуми, війни, повені тощо. Відсутність суддів не могла тривати більше тижня і частіше трьох разів на рік. За невиконання цих умов їх мали карати, хоча до цього вдавалися рідко⁵.

¹ Див.: Радутная Н. В. Народный судья. Профессиональное мастерство и подготовка / Н. В. Радутная. – М., 1977. – С. 105.

² Див.: Радутная Н. В. Народный судья. Профессиональное мастерство и подготовка / Н. В. Радутная. – М., 1977. – С. 108; Соловьев Э. Ю. Прошлое толкует нас (Очерки по истории философии и культуры) / Э. Ю. Соловьев. – М., 1991. – С. 239–240.

³ Див.: Лазаревський А. М. Суды земские, городские и подкоморские в XVIII веке / А. М. Лазаревський // Антологія української юридичної думки : в 6 т. / редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова) та ін. Т. 3 : Історія держави та права України: козацько-гетьманська доба. – К., 2003. – С. 550, 551.

⁴ Див.: Радутная Н. В. Народный судья. Профессиональное мастерство и подготовка / Н. В. Радутная. – М., 1977. – С. 109.

⁵ Див.: Соловьев Э. Ю. Прошлое толкует нас (Очерки по истории философии и культуры) / Э. Ю. Соловьев. – М., 1991. – С. 240.

Слід підкреслити, що особистісний професійний потенціал суддів XVII–XVIII ст. був значно вищого рівня, ніж у суддів більш ранніх періодів. Це вже були люди освічені та впливові¹. Їх готували в монастирях Києва, Чернігова, Луцька, Галича, а згодом в університетах Львова й Києва. Однак вектор спрямування їх соціально-психологічних настанов не був достатньо чітко сформованим. Не всі з них і не завжди могли послідовно відстоювати вірність певним ідеям, переконанням, принципам, дотримання яких вимагало незалежності, сміливості, високого напруження вольових, інтелектуальних та духовних сил, а часто мали егоїстичні орієнтації характеру. Так, окремі судді того періоду відомі в історії не як видатні юристи, а як особи, які неймовірно зловживали своїми професійними повноваженнями², брали хабарі, за допомогою доносів, наклепів та інтриг робили собі кар'єри (за «ліску» — символ влади Генерального судді, як і за гетьманську булаву, завжди точилася боротьба), виносили несправедливі вирoki³. За таких обставин можна говорити про певну особистісну «роздвоєність» суддів. Пройшовши всі щаблі козацької влади, вони майже завжди могли швидко й об'єктивно оцінити обставини справи, але в той же час, траплялося, використовували посаду судді для особистого збагачення, мало вболівали за «козацьку справу». Таким чином, суддям XVII–XVIII ст. була притаманна плутанина етичних понять, оскільки той маргінальний стан соціокультурного розлому між різними нормативно-ціннісними системами, в якому вони опинилися, часто не дозволяв долучитися до вищих духовних цінностей, а навпаки, міг підштовхнути на шляхи відхилень — деформації моральної і професійної свідомості.

Період XIX — початку XX ст. позначився тим, що склад судового корпусу Російської імперії, до якої належала територія України, був дуже неоднорідним за рівнем особистісного професійного потенціалу й спрямованості соціально-психологічних настанов. За свідченням видатного юриста і правознавця А. Коні, деякі судді XIX ст. мали «...унікальну вченість, велику жагу до пізнання», були чесними, авто-

¹ Див.: Радутная Н. В. Народный судья. Профессиональное мастерство и подготовка / Н. В. Радутная. – М., 1977. – С. 55; Гончаренко В. Д. Історія держави і права України. Академічний курс. Т. 1 / В. Д. Гончаренко, А. Й. Рогожин, В. О. Рум'янець, М. М. Страхов та ін. – К., 2000. – С. 277.

² Див.: Лазаревський А. М. Суды земские, гродские и подкоморские в XVIII веке / А. М. Лазаревський // Антологія української юридичної думки : в 6 т. / редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова) та ін. Т. 3 : Історія держави та права України: козацько-гетьманська доба. – К., 2003. – С. 550.

³ Див.: Радутная Н. В. Народный судья. Профессиональное мастерство и подготовка / Н. В. Радутная. – М., 1977. – С. 33.

ритетними, досвідченими, самостійними в ухваленні рішень, відданими справі. Інші ж, навпаки, мали надзвичайно вузьке світосприйняття, формально й однобічно тлумачили закони, були бездушними й жорстокими у їх застосуванні¹.

Українські судді в період боротьби за встановлення державності (1917–1920) були «суддями за випадком», які часто не мали ніякого особистісного професійного потенціалу, оскільки у революційному вирі, який охопив Україну після Лютневої революції, судові функції виконували різноманітні установи, що виникали стихійно. Причому визначальною рисою спрямування соціально-психологічних настанов суддів того часу була наявність «духу боротьби», яка й визначала ціннісно-орієнтаційну і мотиваційну серцевину їх правосвідомості.

Схожа ситуація спостерігається й відразу після Жовтневої революції. Єдиною вимогою, яка висувалася до суддів, була наявність революційної «правосвідомості», а рівень професійних знань і морального розвитку до уваги не брався². Судді нерідко виконували роль лише статистів, фіксуючи готовність обвинуваченого підтвердити дані під примусом доказів або відмову від них, оскільки для суду обов'язковим орієнтиром були позиції слідчого НКВС щодо конкретної справи. З 1929 р. суддею міг стати дієздатний громадянин УРСР, який досяг встановленого законом віку і був членом партії. Така кадрова політика призвела до того, що більшість суддів були людьми випадковими в юриспруденції, бо не мали юридичної підготовки і необхідного рівня морального розвитку. У період з 1960 до 1980 р. судді також не були індиферентними у ставленні до державної політики, а спрямування їх соціально-психологічних настанов мало в основному соціоцентристський вектор.

Рівень особистісного професійного потенціалу суддів УРСР не завжди був належним, адже тільки з 1989 р. основною вимогою до представників суддівського корпусу стає наявність вищої юридичної освіти. Утім фактично й до прийняття цього закону, на суддівські посади вже обиралися особи тільки з вищою освітою, хоча це й не завжди ставало на заваді суттєвого порушення законів, формального ставлення до розгляду судових справ, порушення прав учасників процесу,

¹ Див.: Кони А. Ф. Собрание сочинений в восьми томах. Т. 1 : Из записок судебного деятеля / А. Ф. Кони. – М., 1966. – С. 269, 305.

² Див.: Слабченко М. Е. Судівництво на Україні XVII–XVIII століть / М. Е. Слабченко // Академічна юридична думка / за заг. ред. Ю. С. Шемшученка. – К., 1998. – С. 9; Музиченко П. П. Історія держави і права України : навч. посіб. / П. П. Музиченко. – К., КОО, 1999. – С. 115.

помилкової кваліфікації злочинів тощо¹. Проте на відміну від багатьох сучасних вітчизняних та зарубіжних дослідників права, які дають переважно негативні характеристики суддям СРСР, ми вважаємо, що відображення радянських правових реалій тільки в густо-чорних тонах є грубою помилкою². Так, у СРСР не було судової влади, а існувала тільки судова система, і в такій ситуації «...діяльність кожного юриста визначалася його місцем у загальній системі зобов'язань з будівництва майбутнього комуністичного суспільства»³. Однак ретельне вивчення судової практики свідчить, що навіть у межах тодішньої жорстокої правозастосувальної системи багато радянських суддів безкорисливо, інколи з ризиком для себе, вишукували підстави й можливості для ухвалення дійсно справедливих рішень⁴. Крім того, образ судді змінювався протягом усього існування СРСР, оскільки змінювалися економічні, політичні, суспільні тенденції розвитку. Таким чином, недоцільно порівнювати рівень особистісного професійного потенціалу судді, наприклад, 30-х років ХХ ст. і судді 70–80-х років цього ж століття, як некоректно порівнювати і векторність їх соціально-психологічних настанов.

Отже, безперечним фактом є те, що в радянській судовій системі було багато талановитих суддів, справжніх професіоналів, які мали почуття відповідальності за долі людей, і свою професію не сприймали як службу — вона була для них покликанням.

На підставі висновків Президента України, голови Верховного Суду України, звітів голови Вищої ради юстиції, Матеріалів чергових з'їздів суддів України можна спробувати визначити рівень особистісного професійного потенціалу і векторність спрямування соціально-психологічних настанов суддів незалежної України. У проаналізованих характеристиках ідеться як про позитивні (професіоналізм, гуманізм, патріотизм, неупередженість, незалежність, виваженість тощо), так і про негативні (хабарництво, некомпетентність, недбалість, перевищення службових повноважень, упередженість, тяганина, зверхнене ставлення до процесуальних норм, самомилювання, лінощі, байдужість тощо) якості представників судового корпусу. Дійсно, навіть у сучасних

¹ Див.: Аграновская Е. В. Правовая культура и обеспечение прав личности / Е. В. Аграновская. – М., 1988. – С. 118, 119, 121.

² Див.: Алексеев С. С. Философия права / С. С. Алексеев. – М., 1999. – С. 160.

³ Див.: Закомлистов А. Ф. Судебная этика / А. Ф. Закомлистов. – СПб., 2002. – С. 6, 20–21.

⁴ Див.: Гребеньков Г. В. Юридична етика / Г. В. Гребеньков, Д. П. Фіолевський. – К., 2004. – С. 134.

складних умовах функціонування судової влади багато суддів (особливо ті, які тривалий час у цьому статусі) працюють чесно, сумлінно і самовіддано, мають високий рівень особистісного професійного потенціалу, усвідомлюють весь тягар покладеної на них відповідальності правозахисної місії, хоча, переобтяжені роботою, вони часом не мають достатнього часу для самовдосконалення. Однак останнім часом судовий корпус України поповнюється молодими суддями, які мають недостатній рівень особистісного професійного потенціалу і, за Е. Фроммом, «непродуктивну ринкову орієнтацію» характеру, спрямування соціально-психологічних настанов. Болючою проблемою судової системи незалежної України є непоодинокі факти хабарництва в суддівському корпусі. Але слід зауважити, що часто хабарництво у судочинстві провокують не суб'єктивні, а об'єктивні фактори: велика переважаність кількістю справ та низька заробітна плата, особливо у перші п'ять років. Також непоодинокими є випадки, коли судді стають заручниками «замовлених» судових рішень; втягуються в маніпуляції із землею; рейдерства тощо. Політичні сили і бізнес-клани часто використовують судову систему у власних цілях, що призводить до фактичного зрощення політикуму з суддями. Крім того, протистояння політичних еліт гальмує проведення судової реформи. Та все ж, незважаючи на всі вади і негаразди судової влади в Україні, безперечним є те, що вона сьогодні переживає трансформацію своїх базових цінностей у напрямі гуманізації.

Отже, можемо дійти таких висновків: по-перше, український суддя в усі історичні періоди мав велику соціальну значущість; по-друге, планка моральних і професійних вимог до судді відразу піднімається на вищий рівень разом із зростанням суспільних ідеалів гуманізму, свободи, справедливості; по-третє, в науковій літературі підкреслюються переважно негативні якості представників правосуддя, що, на наш погляд, є досить поверховим судженням. У цих оглядах «секрет поведінки» князів, гетьманів, полковників, сотників та інших осіб, які здійснювали судочинство, часто редукується до одномірних «стимулів-інтересів». Тому судді минулого стають схожими на «...сценічних персонажів епохи класицизму, коли крутій всього лише крутій, скупий — невиліковно і показово скупий, а злодій — злий від народження і до гробу»¹. З цього приводу не можна не зауважити, згадавши давню приказку, що «Нема людини без добра в серці, як нема і такої,

¹ Див.: Соловьев Э. Ю. Прошлое толкует нас (очерки по истории философии и культуры). – М. : Политиздат, 1991. – С. 57.

яка б зовсім не мала в собі зла». Повною мірою це стосується осіб, які займалися судочинством.

У своїй професійній діяльності суддя реалізовував суспільні відносини. Він опановував і начебто привласнював собі все те, що було створене суспільством, як негативне, так і позитивне (ідеологічні, політичні, моральні, естетичні якості). Власне, й векторність соціально-психологічних настанов судді (як і рівень його особистісного професійного потенціалу) на різних історичних етапах була тісно пов'язана з правовою і моральною культурою того суспільства, в якому він жив. Зі зміною історичних епох відбувалася зміна світоглядних орієнтирів судді. Так, на зміну релігійному світобаченню судді середніх віків приходить антропоцентрична світоглядна парадигма, яка позначається утилітарно-прагматичними ціннісними орієнтаціями особистості. Пізніше, в радянські часи, її змінила соціоцентрична парадигма. На початку XXI ст. поступово набирає сили індивідоцентрична парадигма, в якій, з одного боку, начебто людина визнається найвищою цінністю, а з другого — вона у практичній площині починає сприйматися як річ і відповідно оцінюватися.

Таким чином, суддя XXI ст. у певному значенні є послідовником правників минулого, хоча й живе, діє і мислить у зовсім інших соціальних та економічних умовах. За С. М. Соловйовим, типологічна подібність моральних ситуацій робить суддю нашого часу і суддю минулого «вічними сучасниками», створює «...дивне часове відношення, коли представник більш ранньої, (а тому, природно, і більш наївної) епохи суспільного розвитку просвіщає більш пізнього діяча»¹. Звичайно, прагматичні, професійні ситуації не можна узагальнювати в історичному аспекті: типологізувати можна тільки ситуації морального вибору та «правила» духовного виживання в умовах повального кар'єризму: розумного самообмеження, протистояння деформаціям моральної і професійної свідомості, впевненості у власних інтелектуальних і творчих силах тощо.

Отже, на всіх історичних етапах становлення української правової системи ефективність правосуддя передусім залежала від спрямованості соціально-психологічних настанов кожного конкретного судді як ціннісно-орієнтаційного і мотиваційного ядра його особистості та рівня особистісного професійного потенціалу.

¹ Соловьев С. М. Сочинения : в 18 кн. Кн. II. Т. 3–4 : История России с древнейших времен / С. М. Соловьев. – М., 1988. – С. 4.

Мелихова Ю. Суд и судья в исторической реальности (от Киевской Руси и до наших дней)

В статье проведен исторический анализ генезиса моральных и профессиональных требований к деятельности судей на разных этапах национального общественно-политического развития, рассматриваются особенности направленности их социально-психологических установок (потребности, ценности, интересы, убеждения) и личностного профессионального потенциала (уровень знаний, умений, навыков, культура правового и этического мышления).

Ключевые слова: личностный профессиональный потенциал судьи, культура этического и правового мышления, направленность социально-психологических установок судьи.

Melihova Y. Court and judge in historical reality (from Kievan Rus and to our days)

In the article the attempt of historical analysis of genesis of moral, professional requirements and activity of judges is done on the different stages of national social and political development the features of orientation of their social-psychological settings (necessities, values, interests, persuasions) and personality professional potential are examined (level of knowledges, abilities, skills, culture of legal and ethics thought).

Keywords: personality professional potential of judge, culture of ethics and legal thought and orientation of the social-psychological settings of judge.